

Коваль Володимир Валерійович

кандидат військових наук,
старший науковий співробітник
Громадська організація “Центр воєнної
стратегії і технологій”
Київ, Україна
e-mail: vladimerkoval69@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6209-6779

Семененко Олег Михайлович

доктор військових наук, професор
заступник начальника Центрального
науково-дослідного інституту
Збройних Сил України з наукової роботи
Київ, Україна
e-mail: aosemenenko@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6477-3414

Кінь Олександр Віталійович

кандидат технічних наук
Дипломатична академія України
імені Геннадія Удовенка
Київ, Україна
e-mail: cubalibre1972@ukr.net
ORCID: 0009-0001-2196-7515

КОГНІТИВНІ ОПЕРАЦІЇ ТА ВІЙНИ В СУЧАСНОМУ БЕЗПЕКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПЕРЕДУМОВИ, ДИНАМІКА, НАСЛІДКИ

Анотація. Сучасне безпекове середовище вже не обмежується фізичним простором бойових дій; воно включає інформаційний, медійний, цифровий і соціальний виміри, у яких розгортаються багатовимірні когнітивні війни з цілою низкою когнітивних операцій, спрямованих на підрив національної єдності, дискредитацію інститутів держави, розмиття уявлення про правду, нав'язування суспільству наративів поразки, зневіри або капітуляції. Найновіші тенденції 2024-2025 років свідчать про еволюцію інструментарію когнітивних операцій. Саме тому вивчення передумов, динаміки та наслідків когнітивних операцій, а також розробка теоретичних і прикладних моделей захисту від них є критично необхідними, бо це відкриває простір для міждисциплінарних досліджень на стику безпекових студій, психології, нейронаук, соціології, інформаційних технологій та військової стратегії. Отже, метою статті є комплексне дослідження природи та механізмів когнітивних операцій і війн у сучасному безпековому середовищі на прикладі когнітивного протистояння між росією та Україною, а також аналіз їхніх передумов і динаміки розвитку, оцінка можливих наслідків для національної та міжнародної безпеки з урахуванням сучасних викликів і загроз. Основними результатами дослідження є: аналіз термінології за напрямом когнітивних операцій та когнітивних війн; розкриття особливостей основних когнітивних операцій росії проти України; визначення основних характеристик триваючого когнітивного протистояння між росією та Україною; проведення аналітичного узагальнення щодо когнітивних операцій, які реалізувала або реалізовує Україна проти росії, а також проведення оцінювання їхнього ступеня дієвості та наслідків очікуваних результатів. Матеріали статті будуть корисними фахівцям у сфері національної безпеки, стратегічних комунікацій, військової справи, аналітикам, спеціалістам міжнародних відносин та науковцям із галузі політичних, психологічних та військових наук.

Ключові слова: виклики і загрози в когнітивному просторі, інформаційна агресія, когнітивні операції, когнітивна війна, когнітивне протистояння, гібридна війна, російсько-українська війна, стратегічна дестабілізація, асиметричні дії, інформаційно-психологічний вплив, національна безпека.

Volodymyr Koval

PhD in Military Science,

Senior Researcher

Non-Governmental Organization

“Center for Military Strategy and Technologies”

Kyiv, Ukraine

e-mail: vladimerkoval69@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6209-6779

Oleh Semenenko

Doctor of Military Sciences,

Professor Deputy Head of the Central

Scientific Research

Institute of the Armed Forces of Ukraine

for Scientific Work

Kyiv, Ukraine

e-mail: aosemenenko@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6477-3414

Oleksandr Kin

PhD in Engineering, Associate Professor,

Senior Research Fellow

Diplomatic Academy of Ukraine named
after Hennadii Udovenko

Kyiv, Ukraine

e-mail: cubalibre1972@ukr.net

ORCID: 0009-0001-2196-7515

COGNITIVE OPERATIONS AND WARFARE IN THE CONTEMPORARY SECURITY LANDSCAPE: DRIVERS, DYNAMICS, AND IMPLICATIONS

Abstract. The modern security environment is no longer limited to the physical space of combat; it includes information, media, digital and social dimensions, in which multidimensional cognitive wars are unfolding with a whole range of cognitive operations aimed at undermining national unity, discrediting state institutions, blurring the idea of truth, imposing narratives of defeat, despair or surrender on society. The latest trends of 2024–2025 indicate the evolution of the cognitive operations toolkit. That is why the study of the prerequisites, dynamics and consequences of cognitive operations, as well as the development of theoretical and applied models of protection against them are critically necessary, because this opens up space for interdisciplinary research at the intersection of security studies, psychology, neuroscience, sociology, information technology and military strategy. Thus, the purpose of the article is a comprehensive study of the nature and mechanisms of cognitive operations and wars in the modern security environment using the example of the cognitive confrontation between Russia and Ukraine, as well as an analysis of their prerequisites and dynamics of development, an assessment of possible consequences for national and international security, taking into account modern challenges and threats. The main results of the study are: an analysis of terminology in the field of cognitive operations and cognitive wars; disclosure of the features of the main cognitive operations of Russia against Ukraine; identification of the main characteristics of the ongoing cognitive confrontation between Russia and Ukraine; conducting an analytical generalization on the cognitive operations that Ukraine has implemented or is implementing against Russia, as well as an assessment of their degree of effectiveness and the consequences of the expected results. The materials of the article will be useful to specialists in the field of

national security, strategic communications, military affairs, analysts, specialists in international relations and scholars in the field of political, psychological and military sciences.

Keywords: *challenges and threats in the cognitive space, information aggression, cognitive operations, cognitive war, cognitive confrontation, hybrid war, Russian-Ukrainian war, strategic destabilization, asymmetric actions, information and psychological influence, national security.*

Вступ

Постановка проблеми. У контексті триваючої російсько-української війни питання когнітивних операцій на середину 2025 року набуває виняткової ваги для національної безпеки України. Росія системно веде гібридну агресію, де когнітивні впливи у вигляді маніпуляції свідомістю, інформаційно-психологічного тиску, формування вигідної картини реальності в свідомості як українського населення, так і міжнародної спільноти є одним з ключових інструментів досягнення воєнно-політичних цілей [1-4].

Сучасне безпекове середовище вже не обмежується фізичним простором бойових дій; воно включає інформаційний, медійний, цифровий і соціальний виміри, у яких розгортаються багатовимірні когнітивні війни та окремі операції. Ці операції спрямовані на підрив національної єдності, дискредитацію інститутів держави, розмиття уявлення про правду, нав'язування суспільству наративів поразки, зневіри або капітуляції [1-21]. Найновіші тенденції 2024-2025 років свідчать про еволюцію інструментарію когнітивних операцій, а саме: використання штучного інтелекту для створення фейків і “deep fake”; масове застосування бот-мереж; вплив через таргетовану рекламу та ігрові платформи; координація інформаційних вкидів із бойовими діями. Особливо небезпечними є сценарії, коли інформаційно-психологічні атаки синхронізуються з ударами по критичній інфраструктурі або з дипломатичними кампаніями тиску. Водночас, попри значну увагу до теми інформаційної безпеки, в Україні досі відсутня цілісна система розуміння й протидії саме когнітивним війнам, таким як війнам за сприйняття, свідомість, волю до спротиву. Такі війни не завершуються з припиненням вогню і мають тривалий ефект на суспільну свідомість, політичну стабільність і стратегічну суб'єктність держави.

Саме тому вивчення передумов, динаміки та наслідків когнітивних операцій, а також розробка теоретичних і прикладних моделей захисту від них є критично необхідними, бо це відкриває простір для міждисциплінарних досліджень на стику безпекових студій, психології, нейронаук, соціології, інформаційних технологій та військової стратегії.

Станом на середину 2025 року актуальним є запит на формування національної концепції когнітивної безпеки, розбудову спеціалізованих спроможностей у Силах оборони, посилення ролі освіти та стійкості суспільства до деструктивного впливу ворожих когнітивних кампаній. Дослідження цієї тематики має стати пріоритетом для науковців, військових аналітиків та стратегічних комунікаторів. Таким чином, подальше наукове опрацювання феномену когнітивних операцій є не лише теоретично значущим, а й практично необхідним для забезпечення стратегічної стійкості та перемоги України у війні нового типу – війні за свідомість, наратив і майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні гібридні конфлікти, зокрема російсько-українська війна, засвідчили зростаюче значення впливу на свідомість, сприйняття та волю як цивільного населення, так і військового керівництва [1-9]. В умовах інформаційного перенасичення та психологічного тиску терміни “когнітивні операції”, “когнітивна війна” та “інформаційно-психологічний вплив” дедалі частіше використовуються у військовій, безпековій та науковій риторичі. Однак відсутність уніфікованого термінологічного апарату ускладнює формування єдиної доктринальної позиції та нормативного регулювання дій у сфері когнітивної безпеки. У зв'язку з цим проведено аналіз ключових термінів, що використовуються у вітчизняному та зарубіжному дискурсі, для виявлення спільних та відмінних характеристик, визначення прогалин

і суперечностей у поточному розумінні та формулюваннях. У табл. 1 наведено результати аналізу основних понять, що стосуються когнітивного домену сучасної війни [1-21].

Таблиця 1

Аналіз термінології за напрямом когнітивних операцій та когнітивних війн

Термін	Автор	Визначення
Когнітивізм	Ульрік Найссер (Ulric Neisser), 1967	Психологічний напрям, який досліджує внутрішні ментальні процеси (сприйняття, пам'ять, мислення, мова), що лежать в основі поведінки. Пізнання розглядається як активне оброблення інформації
Когнітивна атака	Rand Corporation (Блейс Кук), 2019	Цілеспрямоване інформаційне або психологічне втручання, спрямоване на спотворення або руйнування здатності суб'єкта (особи чи групи) до раціонального мислення та прийняття рішень
Когнітивна атака	Caleb Carr, 2020	Використання медіа, соціальних мереж або дезінформації для маніпуляції уявленнями, емоціями та поведінкою цільової аудиторії задля досягнення стратегічних цілей
Когнітивні операції	NATO, AJP-3.10.1, 2021	Координація заходів, спрямованих на вплив на сприйняття, емоції, процеси ухвалення рішень і поведінку противника, союзників, нейтральних сторін або власного населення в межах інформаційних кампаній
Когнітивна операція	Doctrine for Joint Cognitive Operations (США, 2023)	Планована діяльність, що має на меті змінити або посилити когнітивні установки цільової аудиторії у спосіб, що відповідає стратегічним цілям операції
Когнітивні операції	US Joint Doctrine Note 3-13, 2018	Операції, які цілеспрямовано впливають на когнітивні функції цільових суб'єктів, використовуючи інформаційні, психологічні та кіберзасоби для досягнення оперативних або стратегічних ефектів
Когнітивна війна	Французьке Міноборони (DGRIS), 2020	Нова форма війни, у якій ціллю є людський розум як поле бою. Метою є вплив на пізнавальні процеси індивіда та суспільства через інформаційні, технологічні та психологічні засоби
Когнітивна війна	NATO Innovation Hub, 2021	Стратегія конфлікту, в якій атакуються знання, переконання, сприйняття та ухвалення рішень, з метою контролю або зміни поведінки цільової аудиторії без фізичного знищення
Когнітивна війна	NATO Innovation Hub, 2021	Сукупність дій, спрямованих на вплив на процеси мислення, сприйняття та ухвалення рішень супротивника шляхом маніпулювання інформацією та емоціями
Інформаційно-психологічний вплив	Закон України “Про основи національного спротиву”, 2021	Спрямований вплив на свідомість, підсвідомість, емоції, поведінку особи чи групи шляхом поширення спеціально обробленої інформації
Когнітивне маніпулювання	P.W. Singer, Emerson Brooking (LikeWar, 2018)	Прихований або напівприхований вплив на мислення та рішення особи, що створює ілюзію власного вибору, часто через соцмережі, дезінформацію та психологічні техніки

Продовження табл. 1

Термін	Автор	Визначення
Інформаційна агресія	Національна безпекова стратегія України, 2020	Систематичне використання інформаційних засобів з метою дестабілізації державних інституцій, формування паніки, ворожості чи недовіри у суспільстві
Когнітивне середовище	NATO MCDC Project (Multinational Capability Development Campaign), 2020	Сфера, у якій відбувається взаємодія і обробка інформації індивідом або групою, що впливає на прийняття рішень
Когнітивна вразливість	RAND Corporation, 2019	Стан, коли індивід або суспільство схильні до впливу внаслідок нестачі інформації, емоційного напруження або зниженого критичного мислення
Масове когнітивне зараження	R. Hassan (The Age of Disconnection, 2020)	Поширення ідей, наративів або фейків у суспільстві, що впливають на колективну свідомість і змінюють суспільну поведінку, схожу на ефект вірусу
Інформаційна перевага	Joint Publication 3-13 (США, 2012)	Стан, за якого сторона має здатність ефективніше за супротивника збирати, використовувати, розповсюджувати та захищати інформацію
Когнітивна оборона	EU Hybrid COE (Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats), 2021	Комплекс заходів, спрямованих на підвищення стійкості суспільства до когнітивного впливу, дезінформації та маніпуляцій

Проведений аналіз дозволяє узагальнити та систематизувати ключові поняття у сфері когнітивних операцій і когнітивних війн, виявити відмінності у їхньому трактуванні в національних і міжнародних джерелах, а також визначити терміни, що потребують уточнення та уніфікації для ефективного використання у нормативно-правовій та доктринальній базі України.

Метою статті є комплексне дослідження природи та механізмів когнітивних операцій і війн у сучасному безпековому середовищі на прикладі когнітивного протистояння між росією та Україною, а також аналіз їхніх передумов і динаміки розвитку, оцінка можливих наслідків для національної та міжнародної безпеки з урахуванням сучасних викликів і загроз.

Виклад основного матеріалу

Розглянемо питання аналізу передумов проведення когнітивних операцій росії, а також формування адекватної системи захисту від когнітивних операцій росії для України. До основних сучасних передумов ведення когнітивних операцій проти росії Україною можна віднести:

стратегічні передумови. Росія системно використовує когнітивну агресію як зброю, ігноруючи міжнародне право, тому когнітивна війна стала неминучим елементом спротиву. Довгостроковий вплив на російське населення через пропаганду зробив його співучасником війни, а отже – потенційним цільовим об'єктом когнітивних впливів. Нездатність демократичних країн ефективно впливати на російську свідомість відкриває вікно для асиметричних дій з боку України;

технологічні передумови. Широке використання штучного інтелекту та big data у персоніфікованому впливі на аудиторії. Мобільність і децентралізованість каналів впливу (соцмережі, платформи) дозволяє діяти точково, обхідними шляхами та анонімно.

Військові події в онлайн-режимі дозволяють створювати наративи в реальному часі з високим емоційним ефектом;

психологічні та соціальні передумови. Фатальна інерція російського суспільства, що підтримує війну, не дозволяє змінити ситуацію лише фізичними засобами. Розшарування російського населення (бідні регіони, меншини, пригнічені спільноти) є потенційно вразливими точками для когнітивних впливів. Моральна втома та страх перед мобілізацією в рф є джерелом підживлення деструктивних наративів (бунт, дезертирство, зневіра).

Необхідність проведення когнітивних операцій проти росії з боку України викликана рядом факторів як з боку росії, так і з боку України:

по-перше, це агресивна інформаційна політика росії, яка проявляється у постійній дезінформації, історичній ревізії та створенні ворожих наративів щодо України як на міжнародній арені, так і всередині самої рф та окупованих територій;

по-друге, когнітивна вразливість українського суспільства як наслідок тривалого постколоніального інформаційного впливу росії, нерівномірного розвитку критичного мислення та емоційної втоми від війни;

по-третє, міжнародне суперництво в наративах, яке обумовлено тим, що Україні потрібно формувати виграшні світові історії про свою боротьбу за свободу, щоб утримувати увагу та підтримку союзників;

по-четверте, мобілізаційна слабкість рф. Росія має численні внутрішні соціальні та когнітивні розломи, які можуть бути використані (національні меншини, економічна втома, цинізм тощо);

по-п'яте, еволюція війни до когнітивного виміру, яка визначається новими театрами бойових дій, що охоплюють не лише фізичний простір, але й простір свідомості (психосфера, соціальні медіа, інтерпретація реальності).

Необхідність формування в Україні системи захисту від когнітивних операцій росії та потужного когнітивного впливу в триваючій когнітивній війні обумовлюється рядом факторів, які визначальним чином впливають на кінцевий результат когнітивного російсько-українського протистояння:

- постійна гібридна атака рф на інформаційний простір України (через соціальні мережі, “зливи”, конспірологію, пропаганду “зради”, підлив віри в командування та керівництво);
- недостатня медіаграмотність населення та низький рівень інформаційної гігієни;
- недовіра до інституцій, поширення цинізму, втома від війни – всі ці ознаки посилюють ефективність атак противника;
- інституційна слабкість України у когнітивній сфері, а саме відсутність спеціалізованого командного центру когнітивних операцій та єдиного наративного ядра на національному рівні.

Україна як держава, що постійно зазнає інформаційного та психологічного тиску з боку рф, має вибудувати потужну систему когнітивної безпеки. У табл. 2 розкрито основні сучасні компоненти системи когнітивної безпеки.

Таблиця 2

Основні компоненти системи когнітивної безпеки

Компонент	Зміст
Моніторинг і аналітика	Постійне виявлення когнітивних впливів: наративів, фреймів, емоційних хвиль
Сили когнітивного спротиву	Підрозділи або структури (в ЗСУ, СБУ, НГУ, МВС), здатні діяти активно
Стратегічні комунікації	Превентивна побудова власного наративу, здатного витіснити російський

Продовження табл. 2

Компонент	Зміст
Кібер- та AI-рішення	Автоматичне виявлення дезінформації, deepfake, бот-мереж
Освітній фронт	Системне навчання стійкості до впливу в освіті, армії, бізнесі, політиці
Міжнародна інтеграція	Залучення НАТО/ЄС до створення “щитів когнітивного захисту” (Cognitive Shields)

Нижче наведено узагальнений аналіз ключових аспектів когнітивного протистояння між російською федерацією та Україною, що активно розгорнулося після 2010 року. У табл. 3 представлено основні етапи реалізації когнітивних операцій рф проти України, їхній короткий зміст, характерні інструменти впливу, а також оцінка наслідків для національної безпеки та суспільно-політичної стабільності держави.

Аналіз основних етапів когнітивних операцій російської федерації проти України засвідчує системний, багаторівневий і довготривалий характер інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на підрив національної ідентичності, дестабілізацію політичної системи та деморалізацію суспільства. Зміст операцій демонструє поєднання пропагандистських, інформаційно-деструктивних та гібридних технологій із використанням внутрішніх соціальних, економічних і політичних вразливостей України. Водночас причини програшу окремих операцій з боку рф свідчать про підвищення стійкості українського суспільства, зростання ролі незалежних медіа, активізацію міжнародної підтримки та розвиток національних механізмів протидії когнітивним загрозам.

Таблиця 3

Основні когнітивні операції росії проти України:
етапи, зміст, наслідки, причини програшу

Етап	Когнітивні операції рф	Зміст операцій / інструменти	Основні наслідки для України	Причини програшу України
До 2014 року (2004-2013)	Створення прокремлівського дискурсу “братніх народів”	- проросійські медіа в Україні (Інтер, 112, NewsOne); - промоція “русского мира”, “спільної історії”; - агентурна мережа в політичному та культурному середовищі	- формування вразливого інформаційного середовища; - часткове викривлення національної ідентичності населення на півдні та сході України	- відсутність доктрини інфо/когнітивної безпеки; - неспроможність створити потужні національні наративи
2014 рік (Крим та Донбас)	Операція з дезорієнтації – “Нас там нет”. Легітимізація агресії через “захист російськомовних”	- масовані кампанії через ТБ, соцмережі, ботнети; - теза про “державний переворот у Києві”; - деморалізація українських військ у Криму через родинні та ідентичні зв’язки	- пасивність міжнародної спільноти; - втрата Криму без збройного спротиву; - початок конфлікту на Донбасі	- повна відсутність протидії у сфері інформаційної безпеки; - нереактивність стратегічних комунікацій України

Продовження табл. 3

Етап	Когнітивні операції рф	Зміст операцій / інструменти	Основні наслідки для України	Причини програшу України
2014-2021	Формування деструктивної реальності (гібридна війна)	- “Мирний план” рф з одночасною війною; - роздвоєння наративу: “Україна – країна, що воює сама з собою”; - операції впливу на Захід: “втома від України”, “українська корупція”	- затягування міжнародної підтримки; - деморалізація українського населення; - утвердження тези про невирішеність конфлікту	- брак фахових команд в урядових органах; - слабка координація органів інформаційної протидії; - недовіра суспільства до влади
Січень-лютий 2022 року	Операція залякування та розгубленості перед повномасштабним вторгненням	- прогнозоване, але багатоканальне нав’язування ідеї “швидкої поразки ЗСУ”; - пропаганда “Україна не встоїть більше 72 годин”; - дезінформація через псевдоджерела та фейкові зливи	- паніка у частині населення; - евакуація іноземних дипломатів; - початкове недооцінювання вторгнення	- недостатнє роз’яснення суспільству реальних планів рф; - брак системної роботи з внутрішніми наративами
2022-2024	Операції втоми, деморалізації, розколу	- масовані ІПСО: “війна без сенсу”, “Запад бросил”, “ЗСУ не здатні звільнити Крим”; - токсичні інформаційні кампанії в соцмережах; - культивування скандалів і недовіри в тилу	- часткове зниження довіри до влади; - сплески паніки у прифронтових регіонах; - поява рухів пацифістського або капітулянтського спрямування	- занадто повільне реформування системи стратегічних комунікацій; - недостатній моніторинг TikTok/Telegram-сегментів; - брак наративного лідерства
2024-2025 (станом на 24.02.2025)	Операція “розчарування” та “багатоголосся”	- тотальне використання дипфейків, AI-генерованих фейків, псевдоаналітики; - підрив довіри до волонтерів, до мобілізаційних процесів, до військового керівництва; - кібер-атаки з елементами когнітивної маніпуляції	- зростання суспільної апатії; - часткова делегітимізація державного меседжингу; - утворення ворожих “інфо-громад” усередині країни	- відсутність єдиного центру стратегічних комунікацій; - нерозбудована національна платформа антипропаганди - відставання у когнітивних технологіях на базі штучного інтелекту

Спочатку розглянемо період перед 2014 роком та визначимо основні аспекти того, чому Україна програла когнітивну війну росії у 2014 році:

Україна до 2014 року не мала сформованої інформаційної політики, не конструювала і не поширювала власні ідеологічні рамки, тобто існували ознаки системної відсутності наративної доктринальної бази щодо когнітивного протистояння з росією;

значна слабкість державних інституцій і медіа, відсутність стратегічної комунікації, панування проросійських медіа, інерція мислення після СРСР;

потужна суспільна дезорієнтація – брак довіри до держави, поширення “нейтральних”, “антидержавних”, “антиєвропейських” меседжів;

росія заздалегідь розгорнула системну когнітивну атаку через агентуру, телеканали, соціальні мережі та культурні проєкти, тобто професійність когнітивних дій росії проти України наростала в геометричній прогресії на відміну від застійного стану в Україні.

До основних причин програшу когнітивної війни росії станом на початок 2014 року можна віднести: інформаційна капітуляція всередині Криму та Донбасу; втрату контролю України над телебаченням та інфраструктурою зв'язку; відсутність жодного плану стратегічної комунікації, тобто як рф діяла швидко та централізовано; відсутність когнітивної доктрини та розуміння війни нового типу; сприйняття війни тодішніми органами влади як “медійну кризу”, а не війну за свідомість; дискредитацію держави після Майдану, що посилювалося російськими наративами про “нацистський переворот”; рф встигла інфільтрувати агентуру впливу в медіа, політику та церкви, що дозволило реалізувати швидкий “когнітивний бліцкриг”.

Головні характеристики когнітивної війни станом на 24.02.2022:

рф розпочала повномасштабну когнітивну атаку разом із воєнною агресією через залякування, інформаційний терор, внутрішній розкол, потужні операції впливу на союзників України;

Україна демонструє потужну стратегічну комунікацію через сильні фігури (Зеленський, Залужний, дипломатичні меседжі), медійні проєкти, зростання ролі нових медіа, але продовжує існувати внутрішня загроза через зневіру, фаталізм, негативну селекцію новин, загальну втому, які ворог активно використовує.

Стан когнітивного протистояння станом на літо 2025 року

Україна і росія ведуть виснажливу когнітивну війну. Росія активно працює на розкладання тилу, внутрішньої мобілізаційної енергії, підрив довіри до командування та створення відчуття “марності спротиву”. Україна поступово розгортає більш скоординовану когнітивну оборону та наступ через культурні продукти, публічну дипломатію, міжнародну присутність і протидію в медіа.

Утвердження нової ідентичності – ключовий фронт, бо це є боротьба за зміст і майбутнє України у свідомості як громадян, так і світу. Більше операцій перенесено у віртуально-соціальний простір (Telegram, TikTok, YouTube, боти, deep fake, маніпулятивні фото, меми), які сьогодні є елементами бою за свідомість.

До основних причин відставання від росії у когнітивній війні станом на 2025 рік (не йдеться про поразку у фізичній війні, а саме боротьба у когнітивному вимірі за розум, стійкість, сприйняття, правду) можна віднести наступне:

перенасичення негативом, зневіра, втома суспільства;

ворог грамотно експлуатує виснаження, втрати, скандали, корупцію, конфлікти;

поширюються меседжі: “все марно”, “Захід зрадив”, “Україна програла”, “час домовлятися”;

недостатня державна стратегічна комунікація, запізніла реакція, мовчання або бюрократичні фрази;

відсутність єдиного наративу перемоги, надії та стійкості;

провал у роботі з іноземною аудиторією, бо рф повернула собі ініціативу в багатьох країнах Глобального Півдня;

західні ЗМІ знову почали грати у “дві правди” та “обидві сторони винні”;

Україна не веде когнітивну війну всередині росії системно, бо немає чіткої програми розпаду російської свідомості та можливостей впливу на свідомість росіян та інших націй на території росії, бо це “табу” для росії – це найважливіший інструмент впливу як всередині росії, так і поза її межами;

сьогодні постійно втрачається ініціатива, бо навіть російські втрати не трансформуються у розкол чи паніку;

малоефективне використання можливостей ШІ та великих даних, хоча рф уже застосовує генеративні моделі для поширення deepfake, новин і маніпуляцій, не жаліючи на це ресурсів, адже свідомість є найціннішим пріоритетом у війні.

У табл. 4 розкрито основні характеристики триваючого когнітивного протистояння між росією та Україною.

Таблиця 4

Основні характеристики триваючого когнітивного протистояння між росією та Україною

Характеристика	росія	Україна
Головна мета	Деморалізація, дезінтеграція, хаос	Консолідація, мобілізація, підтримка
Інструменти	Пропаганда, боти, ЗМІ, страх, конспірологія	Стратком, соцмережі, дипломатія, культура
Цільова аудиторія	Українське суспільство, союзники України	Українці, західна аудиторія
Стан системи	Скоординована, централізована	Розвивається, все ще частково реактивна

Україна увійшла у фазу когнітивної війни пізно і з величезним “історичним боргом”. Війна проти росії – не лише за територію, а й за реальність, смисли, ідеї та ідентичності. Сьогодні це не просто оборона, а побудова нового когнітивного щита і меча. Перемога України залежить не лише від ракет і дронів, але й від сили слова, образу, наративу. Тому головним викликом є не лише протистояти, а й системно наступати, формуючи майбутнє в головах мільйонів. Україна, попри героїчну стійкість, сьогодні ще не створила інституціоналізованої когнітивної доктрини, і тому втратила ініціативу у війні за розум – як всередині країни, так і у світі.

Когнітивна перемога – це не лише відбиття ворожої брехні, а і нав’язування власного бачення реальності, побудованого на правді, волі, моральній силі. Україна може і має це зробити, але для цього потрібна когнітивна мобілізація всього суспільства.

Проведемо аналітичне узагальнення когнітивних операцій, які реалізувала або реалізовує Україна проти росії (табл. 5), а також дамо оцінку їхнього ступеня дієвості та очікуваних результатів.

Таблиця 5

Аналітичне узагальнення щодо когнітивних операцій, які реалізувала або реалізовує Україна проти росії, а також оцінка їхнього ступеня дієвості та очікуваних результатів

Параметр	Опис
1.	<i>Операції з конструювання української національної ідентичності у протиставленні російській</i>
Ціль	Формування та посилення української політичної нації, відокремлення від “руського міра”, розвінчання колоніальних наративів
Інструменти	Освітня реформа, декомунізація, дерусифікація, мовна політика, проекти на кшталт “Історія без брехні”, книги, фільми
Дієвість	Середня – висока. Особливо помітна після 2022 року, проте вразлива у прифронтових та тимчасово окупованих регіонах.

Продовження табл. 5

Параметр	Опис
Очікувані результати	Формування сталого культурного та інформаційного бар'єра проти впливу рф, укріплення єдності нації
<i>2. Контрнарративи у міжнародному інформаційному просторі</i>	
Ціль	Розвінчати фейки рф на міжнародній арені, зберегти підтримку Заходу, показати Україну як жертву та цивілізованого актора
Інструменти	Комунікація в ООН, виступи президента, англомовні медіа, українські експерти та дипломати в західних ЗМІ
Дієвість	Висока. Успішне формування глобального образу України як держави-жертви та борця за свободу
Очікувані результати	Продовження міжнародної підтримки, санкційного тиску на рф, постачання зброї
<i>3. Викриття російських фейків та маніпуляцій в інформаційному просторі</i>	
Ціль	Нейтралізація впливу ПСГО рф, зменшення деструктивного впливу на населення України та партнерів
Інструменти	Центр протидії дезінформації, Telegram-канали ("СБУ", "Спростуй брехню"), OSINT-розслідування
Дієвість	Середня. Є зрушення, але брак єдиної стратегії, системності, потужності розкриття у режимі 24/7
Очікувані результати	Зменшення ефективності операцій рф на внутрішньому та міжнародному рівнях
<i>4. Когнітивна мобілізація через образ героїзму та стійкості</i>	
Ціль	Моральна мобілізація населення, військових, створення образу незламності
Інструменти	Культура героїв (Азовсталь, Буча, Маріуполь), медіапроекти, фільми, пісні, фото
Дієвість	Висока, особливо на початку повномасштабного вторгнення. Частково згасає через втому, руйнування, втрати
Очікувані результати	Збереження стійкості на фронті, підтримка тилу, зниження паніки
<i>5. Цифрові ініціативи як інструмент когнітивної переваги</i>	
Ціль	Показати перевагу України як цифрової держави над архаїчною росією
Інструменти	"Дія", цифрова держава, використання ІІІ, відео в стилі SMM, звернення Зеленського, платформи United24
Дієвість	Середня – висока. Позитивне сприйняття за кордоном, формування іміджу прогресивної нації
Очікувані результати	Зміцнення міжнародного іміджу, залучення ІТ-фахівців, донатів, інвестицій
<i>6. Військово-когнітивні операції (через дрони, відео, меми, психологічний вплив)</i>	
Ціль	Деморалізація противника, створення страху в російському суспільстві, приниження армії рф
Інструменти	Відео ударів FPV-дронів, публікації про втрати, меми про "бавовну", висміювання "кадирівців"
Дієвість	Висока на тактичному рівні, слабша на стратегічному (через ефект заміщення втрат російською пропагандою)
Очікувані результати	Зниження бойового духу супротивника, зростання протестного потенціалу

Україна проводить когнітивні операції, що охоплюють як внутрішній, так і зовнішній простір. Їхня сила полягає в морально-психологічній мобілізації, цифровій відкритості, гнучкості та вмілому використанні сучасних комунікаційних форматів. Проте в Україні сьогодні існує ряд обмежень щодо їх успішної реалізації, а саме: відсутність єдиного стратегічного центру когнітивних операцій; нестача ресурсів на інформаційний

фронт; слабка синхронізація із військово-політичними цілями; дефіцит досліджень з питань когнітивної безпеки.

Для досягнення максимального ефекту необхідно реалізувати низку важливих заходів, а саме: централізація управління інформаційними операціями (ІО); розширення аналітичного сегменту; інтеграція психологічних, культурних та технологічних компонентів у цілісну когнітивну стратегію війни. У табл. 6 розкрито основні складові успішної реалізації когнітивних операцій, а на рис. 1 наведено результати експертного опитування щодо оцінювання ступеня їхньої важливості відносно досягнення позитивного кінцевого результату.

Таблиця 6

Основні складові успішної реалізації когнітивних операцій

№	Складові когнітивної операції	Опис	Важливість (0-1)
1	Стратегічна мета і концепція впливу	Чітке формулювання цілей, логіка когнітивного вторгнення або захисту	0,15
2	Аналіз цільової аудиторії	Детальне вивчення когнітивних вразливостей, моделей мислення, історичних наративів	0,12
3	Контентна платформа (наративи та меседжі)	Створення і поширення меседжів, адаптованих до аудиторії	0,13
4	Інфраструктура поширення (медіа, соціальні мережі)	Інструменти розгортання впливу (ЗМІ, блогери, соцмережі, ІІ, платформи)	0,12
5	Технологічна підтримка (ІТ/ІПСО/ІІ)	Аналітика соцмереж, Big Data, застосування бот-мереж, генерація фейків	0,10
6	Інформаційна перевага/доступ до каналів	Контроль чи перевага у впливових комунікаційних середовищах	0,08
7	Синхронізація з політичними/військовими діями	Узгодженість когнітивного впливу з іншими елементами державної чи воєнної кампанії	0,10
8	Оцінка ефективності (зворотній зв'язок)	Моніторинг результатів, корекція наративів, адаптація операції	0,08
9	Захист власного інформаційного середовища	Виявлення та нейтралізація ворожих когнітивних впливів, робота з уразливістю населення	0,12

Наведені результати оцінювання відображають особливості як наступальних, так і оборонних компонентів когнітивних операцій. Тобто за визначеними у табл. 6 складовими можна оцінити або планувати подібні операції, виявляючи слабкі ланки чи пріоритети для інвестицій. Найвищу вагу мають мета, аудиторія та контент, бо вони визначають саму суть когнітивної операції. Захист від контрнاراتивів оцінено нижче, оскільки він є реактивною, хоч і важливою складовою. Оцінка ефективності часто недооцінена в багатьох країнах, проте без неї неможливо гнучко адаптуватися, тому її слід розвивати. Серед основних складових успішної реалізації когнітивної операції є критично необхідні, без яких проведення операції є або неможливим, або гарантовано неефективним. Нижче подано поділ усіх складових на незамінні (обов'язкові), важливі та допоміжні елементи.

Критично необхідні складові (без них операція неможлива):

- наявність чіткої мети та цільової аудиторії. Без розуміння того, кого саме потрібно переконати, деморалізувати або мобілізувати, когнітивна операція втрачає сенс. Приклад: РФ успішно сегментувала аудиторії в Україні у 2014 році, включаючи військових, проросійських мешканців та нейтральних, і працювала окремо з кожною групою;

- системність інформаційного впливу. Виявляється у спрямованому, безперервному та багатоетапному характері впливу через різні канали. Приклад: рф роками розвивала мережу ЗМІ, блогерів та експертів для системного впливу, на відміну від України, яка діяла ситуативно;

- операційна координація між усіма інструментами впливу (влада, ЗМІ, спецслужби, аналітики). Для успішності когнітивних операцій критично важлива інтеграція всіх ланок – від аналітики до тактичних медіарішень. Без цього ефекти нівелюються або можуть суперечити одне одному.

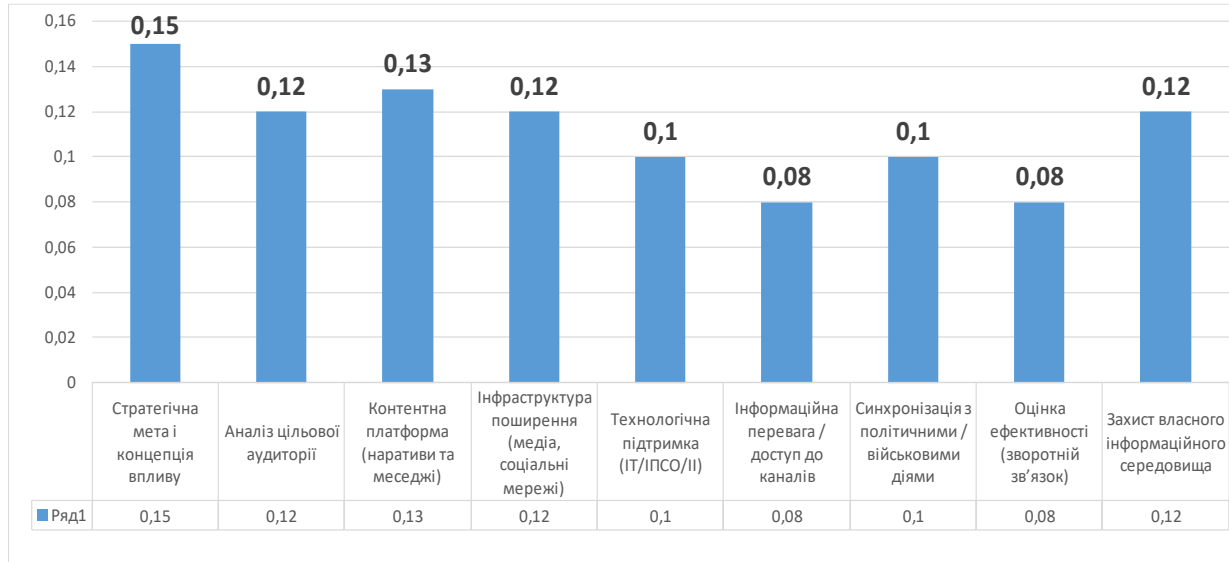

Рис. 1. Результати експертного оцінювання ступеня важливості основних складових успішної реалізації когнітивних операцій

Важливі складові (без них можливо, але значно знижується ефективність):

- контроль або проникнення в інформаційне середовище противника, що проявляється через можливість впливати не лише на власну аудиторію, а й на аудиторію ворога. Приклад: обмежений вплив українських меседжів на російське населення через жорстку цензуру в рф;

- експертне та фактологічне забезпечення (нарративи, тези, меседжі), а саме створення довготривалих концептів, які працюють проти ворожих нарративів. Україна часто програє через слабе стратегічне меседжування, що сприяє домінуванню емоційного, ситуативного контенту.

Допоміжні складові (підсилюють, але не є критичними):

- технічна та цифрова перевага (ботмережі, генерація контенту, BigData-аналітика). Технології посилюють вплив, але не замінюють ідеї та мету;

- психолого-культурне проникнення в логіку мислення аудиторії противника. Важливо для довгострокового впливу (через гумор, мову, кодові слова). Приклад: українські меми або проєкти типу “єППО”, “Бавовна” мають ефект, але без мети вони розчиняються;

- здатність адаптувати операцію до змін ситуації (гнучкість). Можливість змінювати хід дій під нову обстановку, що робить кампанію живою. РФ уміє гнучко змінювати меседжі (від “нас там нема” до “ми відвоюємо святу Русь”).

Критично важливими складовими, без яких когнітивну операцію неможливо реалізувати, є: наявність мети та цільової аудиторії; системність дій; операційна координація між усіма ланками впливу. Без цих трьох компонентів будь-яка операція залишиться фрагментарною, незрозумілою, неефективною або навіть контрпродуктивною.

Україна має серйозно інституціоналізувати саме ці три речі, щоб перейти від ситуативної комунікації до системної когнітивної боротьби.

Успішна реалізація когнітивної операції передбачає не лише досягнення інформаційної або психологічної переваги, а й глибоке перетворення способу мислення, прийняття рішень та поведінкових моделей цільової аудиторії. Очікувані наслідки операції можна класифікувати за рівнями впливу:

1. Стратегічний рівень

а) Підлив волі до спротиву у противника – формування у ворожого суспільства переконання у неминучості поразки, безглуздості війни, недовіри до власного керівництва.

б) Деморалізація політичного та військового керівництва – примушення до помилкових рішень або бездіяльності через дезінформацію, ілюзії чи хибне сприйняття ситуації.

в) Формування підтримки на міжнародному рівні – переконання ключових зовнішніх акторів у правоті власної позиції, делегітимізація позицій ворога.

2. Оперативний рівень

а) Руйнування внутрішньої єдності противника – створення недовіри між армією, суспільством та політиками; підтримка сепаратизму або внутрішнього розколу.

б) Зниження боєздатності військ через інформаційне перевантаження та дезорієнтацію – поширення хибної інформації, що унеможливорює ефективне командування та реагування.

3. Тактичний / суспільно-психологічний рівень

а) Формування необхідних емоційних станів у противника – паніка, розгубленість, депресія, втома, агресія, апатія, байдужість.

б) Маніпуляція масовою свідомістю – нав'язування власних наративів, зміна оцінки подій (наприклад: “нас ніхто не підтримує”, “уряд нас зрадив”, “ворог не такий вже й небезпечний”).

в) Стимулювання масової підтримки власних дій серед нейтральної або противної аудиторії шляхом використання культурних, релігійних, гуманітарних або етичних аргументів для впливу на громадську думку.

4. Поведінкові наслідки (кінцева мета)

а) Зміна або руйнування моделей поведінки противника.

б) Змусити противника діяти у спосіб, вигідний оператору операції.

в) Створення нових стійких переконань, які змінюють сприйняття війни, цілей або засобів її ведення.

Основними ефектами для власної аудиторії є: консолідація суспільства; підвищення бойового духу; легітимація власної політики; мобілізація ресурсів.

Для комплексного розуміння характеру та спрямованості когнітивних операцій доцільно проаналізувати їхні передбачувані результати, інтенсивність впливу та кінцеві цілі, що переслідує агресор. У табл. 7 подано систематизовану інформацію щодо основних очікуваних наслідків таких операцій, визначено рівень їхнього впливу на ключові сфери життєдіяльності держави та суспільства, а також окреслено кінцеві стратегічні завдання, досягнення яких прагне ініціатор операції.

Таблиця 7

Основні очікувані наслідки когнітивних операцій України

Очікуваний наслідок	Рівень впливу	Ціль
Деморалізація противника	Стратегічний	Послаблення волі до боротьби
Порушення управління та прийняття рішень	Оперативний	Зниження ефективності дій супротивника
Формування підтримки серед міжнародної аудиторії	Стратегічний	Отримання переваги в геополітичному середовищі

Продовження табл. 7

Очікуваний наслідок	Рівень впливу	Ціль
Руйнування єдності в суспільстві противника	Оперативний	Створення внутрішньої нестабільності
Нав'язування власних наративів (переінтерпретація реальності)	Тактичний / психологічний	Зміна сприйняття та оцінки подій
Формування очікуваної поведінки противника	Поведінковий	Примус до дій, вигідних ініціатору операції
Підвищення бойового духу власного суспільства	Підсилювальний	Зміцнення власної внутрішньої стійкості

Програш України у когнітивній війні з росією як у стратегічному, так і в тактичному вимірах, несе системну загрозу національній безпеці, стійкості суспільства, легітимності влади, а також ефективності оборони й мобілізації. Наслідки такого програшу варто розглядати в часовій перспективі, а саме:

1. Короткострокова перспектива (1–2 роки).

Внутрішні наслідки (ризики): поглиблення внутрішнього розколу в суспільстві; ескалація недовіри до інститутів державної влади, ЗС України, командування та волонтерських ініціатив; активізація проросійських наративів через дезінформацію, маніпуляції фактами та “втому від війни”; зниження мотивації до мобілізації та спротиву через втрату віри у доцільність спротиву; емоційне виснаження, дефетизм, відмова служити та міграція населення.

Зовнішньополітичні наслідки (ризики): послаблення підтримки України в західному медіа-просторі через недопрацювання в міжнародних когнітивних операціях; вплив російських наративів на політичні рішення урядів країн-партнерів; посилення інформаційного впливу рф через стабільне просування тез про “втому Заходу”, “недемократичну Україну”, “неминучість компромісу” та “безперспективність наступу”.

2. Середньострокова перспектива (3–4 роки).

До основних наслідків середньострокового періоду належать:

- розмиття національної ідентичності через деукраїнізацію культурного простору, тобто молодь дедалі частіше обирає нейтральну або проросійську позицію (через соцмережі, вплив російської мови/контенту);
- деморалізація суспільства шляхом зростання апатії, пасивності, політичного нігілізму та втрата ціннісної цілісності (люди не розуміють, за що боротись);
- руйнування мобілізаційного потенціалу, а саме: система оборони не зможе відновлювати свої ресурси; деградація відношення до служби та нарощування ідеї “армія не для мене”, яка стане мейнстрімом;
- параліч стратегічного мислення керівництва держави, яке перестає формувати ініціативу, віддає перевагу реактивним діям;
- брак когнітивної переваги на рівні стратегічного планування.

3. Довгострокова перспектива (5+ років)

До основних наслідків довгострокового періоду належать:

- капітуляція у “м'якій” формі (когнітивно-цивілізаційна), що проявляється у поступовій втраті суб'єктності України та можливій згоді на мир на умовах рф (через внутрішній тиск населення, вплив зовнішніх сил);
- консервація корупційної та неефективної державності, бо без перемоги в когнітивній війні неможливо побудувати ефективні інституції, адже їхня легітимність постійно підривається зовнішньо та внутрішньо;

- інституційна дестабілізація, яка проявляється через регулярні внутрішньополітичні кризи, зміни урядів, вуличні протести під впливом інформаційно-психологічних операцій рф;

- зменшення шансів на інтеграцію до ЄС і НАТО через те, що захід не сприйматиме Україну як стабільного партнера з високим рівнем резильєнтності;

- повзуча реінтеграція з росією, яка обумовлюється впливом рф через “миротворчі” організації, проросійські медіа, “зелену” економіку, енергетику, релігійні інституції тощо.

Програш України в когнітивній війні з росією – це не просто поразка в інформаційній сфері, а загроза втрати державності в новому, гібридному вигляді. Замість танків – наративи, замість ракет – сенси, замість десанту – алгоритми впливу на свідомість. Без системного перегляду підходів до когнітивної безпеки Україна ризикує програти війну, навіть за наявності можливостей виграти її на полі бою.

Висновки

Отже, когнітивна війна сьогодні є одним із ключових вимірів сучасного безпекового середовища, де битва за свідомість, уявлення і волю населення стає не менш важливою, ніж традиційні бойові дії. Російсько-українська війна (з 2014 року) демонструє, що успіх чи поразка в когнітивному просторі визначає не лише імідж держави на міжнародній арені, а й безпосередню здатність країни захищати свою територіальну цілісність та національну ідентичність. Когнітивна війна – це війна за свідомість, де інформація, наративи та смисли стають головними бойовими інструментами. Перемога у цій війні є ключовою умовою для досягнення загальної перемоги України у гібридному конфлікті з росією. Тільки системний, скоординований, інноваційний підхід до когнітивної безпеки здатен зламати перевагу ворога і забезпечити стійкість українського суспільства та держави в умовах сучасних викликів.

Матеріали дослідження можуть бути використані як аналітична основа для удосконалення нормативно-правової бази та стратегічних документів у сфері національної безпеки, підготовки навчально-методичних матеріалів для сил безпеки та оборони, а також розробки комплексних програм протидії когнітивним загрозам.

Подальші дослідження можуть включати: поглиблений аналіз інструментарію когнітивних операцій у кіберпросторі; оцінку ефективності національних механізмів стійкості; вивчення міжнародного досвіду протидії когнітивним загрозам; розробку рекомендацій щодо інтеграції сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту, у системи захисту від когнітивних впливів.

Список літератури

1. Горбулін В. Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyan.pdf.
2. Семененко О., Горбатюк В., Тарасов О., Столінець С., Мусієнко В., Прохорський С. Система когнітивного впливу Російської Федерації на Україну та аудиторії інших держав: безпековий вимір. *Соціальний розвиток і безпека*. 2025. № 15 (1). С. 26–43. URL: <https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.1.4>.
3. Maksymenko S.D., Derkach L.M. Understanding modern cognitive war in the global dimension, its genesis in the Ukrainian context: review and directions for future research. *Obrona a Strategie*. 2023. № 23 (1). P. 126–148. URL: <https://doi.org/10.3849/1802-7199.23.2023.01.126-148>.
4. Taranenko A. Cognitive security as a dimension of Russia-Ukraine war. *Politology Bulletin (National University of Kyiv-Mohyla Academy)*. 2024. № 92. P. 371–382. URL: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.92.371-382>.
5. Назар М.М., Зінченко О.В. До питання психологічної структури фейків під час російсько-української війни. *Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми* : зб. тез доп. XII міжнар.

- наук.-практ. конф., Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 2024. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742707/>.
6. Krainikova T., Prokopenko S. Waves of disinformation in the hybrid Russian-Ukrainian war. *Current Issues of Mass Communication*. 2023. № 33. URL: <https://cimc.knu.ua/>.
 7. Danyliuk I., Bohucharova O. The Russia-Ukraine war in Western media: a psycholinguistic modelling of the “hybrid” phase. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2023. № 10 (2). URL: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2023.10.2.dan>.
 8. Bugayova N., Stepanenko K. A primer on Russian cognitive warfare. Foreign Policy (adapted). Aug. 1 2025. URL: <https://foreignpolicy.com>.
 9. Mejova Y., Capozzi A., Monti C., De Francisci Morales G. Narratives of War: Ukrainian Memetic Warfare on Twitter. Sep 2023. URL: <https://arxiv.org/abs/2309.08363>.
 10. Makhortykh M., Baghumyan A., Vziatysheva V., Sydorova M., Kuznetsova E. LLMs as information warriors? Auditing how LLM-powered chatbots tackle disinformation about Russia’s war in Ukraine.
 11. Gouliev Z. Propaganda and Information Dissemination in the Russo-Ukrainian War: NLP of Russian and Western Twitter Narratives.
 12. Wang L., Wang R. Cyber warfare: a study of Zelenskyy’s social media political performance strategies and effects. *Frontiers in Psychology*. 2024. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1478639>.
 13. Cigar N. The Russian Military’s Biological Warfare Disinformation Campaign and the Russo-Ukrainian War. *The Journal of Slavic Military Studies*. 2024. № 36 (4). P. 361–409. <https://doi.org/10.1080/13518046.2023.2305511>.
 14. Wikipedia-записи про гібридну війну, соцмережі та інформаційні операції: Russian hybrid warfare in Europe, Ukrainian information war against Russia, Social media in the Russo-Ukrainian War.
 15. Neisser U. Cognitive Psychology. New York: Appleton-Century-Crofts, 1967.
 16. US Department of Defense. Joint Doctrine Note 3-13: Operations in the Information Environment. Washington, DC: Joint Chiefs of Staff, 2018.
 17. Carr C. Cognitive attacks: how disinformation targets the brain. *Journal of Information Warfare*. 2020. № 19 (1). P. 45–58.
 18. Direction Générale des Relations Internationales et de la Stratégie (DGRIS). La guerre cognitive: La nouvelle menace stratégique. Ministère des Armées, République Française, 2020.
 19. RAND Corporation. (Cook, B. et al.). Cognitive Vulnerabilities and Information Warfare. Santa Monica, CA: RAND, 2019.
 20. NATO. Allied Joint Publication AJP-3.10.1: Allied Joint Doctrine for Psychological Operations. NATO Standardization Office, 2021.
 21. NATO Innovation Hub. Cognitive Warfare: The Battle for Your Brain. Norfolk, VA: NATO ACT, 2021.